

DR. BERNARAS IVANOVAS

Vytauto Didžiojo universitetas

LIETUVOS KRIKŠČIONIŲ DEMOKRATŲ POŽIŪRIS Į ŽYDUS XX a. 4-ajame dešimtmetyje

Tarpukario Lietuvoje Krikščionių demokratų partija buvo viena įtakingiausių politinių grupių, turėjusių aiškią ideologiją. Prie jos kūrimo prisidėjo nemažai to meto intelektualų (S.Šalkauskis, A.Maceina, M.Krupavičius ir kt.). Ši ideologija tapo pagrindu Lietuvos krikščionims demokratams formuojant savo požiūrį į tautines mažumas ir pirmiausia į Lietuvos žydus. Krikščioniškosios vertybės lėmė gana pozityvų žydų dvasinio ir socialinio gyvenimo vertinimą krikščionių demokratų spaudoje. Oficialias krikščionių demokratų pažiūras reprezentavusiems autoriams rūpėjo nacionalizmo ir antisemitizmo problemos. Šių problemų atžvilgiu buvo suformuluota aiški neigiama pozicija, ypač dėl XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvą valdžiusių tautininkų nacionalizmo, taip pat dėl lietuvių verslininkų antisemitizmo. Patys krikščionių demokratų publicistai pabrėžtinai vengė teiginių, galėjusių jiems mesti antisemitizmo šešėlį. Tai suteikia pagrindo teigti, jog 1941 m. birželio įvykiai bei jų antisemitinės aspiracijos, dažnai istorikų sutapatinamos su krikščionių demokratų veikėjais, neturėjo tiesioginių sąsajų su tarpukario Lietuvos krikščionių demokratų oficialia pasaulėžiūra bei vertybine orientacija.

Įvadas. Tautiškumo problemos tarpukario Lietuvos krikščionių demokratų pažiūrų sistemoje buvo beveik svarbiausios. Tai atspindi gausybė straipsnių. Įvairių ideologinių srovių aktyvios diskusijos dėl tautiškumo priežastis buvo tai, jog Lietuvos žmonės 1918 metų sulaukė turėdami įvairiopas savo nepriklausomos šalies vizijas. Dar XIX a. antrojoje pusėje buvo susiformavusios dažnai prieštaringų pažiūrų kelios tautinio atgimimo srovės. Kaip tas pažiūras suderinti, dabar turėjo rūpintis nepriklausomos Lietuvos skirtingų pažiūrų veikėjai bei ideologijų kūrėjai (pvz., tautininkų – I.Tamošaitis, krikščionių demokratų – S.Šalkauskis, A.Maceina). Jiems, taip pat iškilesniems publicistams teko nelengva užduotis – sukurti tokį modelį, kuris atitiktų lietuvių socialinius politinius ir kultūrinius (plačiąja prasme) interesus, tačiau drauge būtų ir ideologiškai angažuotas (ideologiniai kompromisai tuo metu nebuvo priimtini). Šią užduotį atlikti sunkino tai, jog lietuvių tauta savo nepriklausomybę atgavo turėdama netvirtą socialinę

struktūrą bei būdama nevienalytė etniniu požiūriu. Be to, jos pozicijos miestuose ir miesteliuose buvo labai silpnos, nes istoriškai didžiąją miestų bendruomenės dalį sudarė tautinės mažumos, kaip antai žydai, kurie, anot M. Biržiškos, ir buvo tikrieji Lietuvos miestiečiai¹.

Bene didžiausia problema, kuri tradiciškai siejama su tarpukario krikščionių demokratų tautine pasaulėžiūra, – antisemitizmas ir nepakantumas tautinėms mažumoms (žr. istorikų L. Truskos², S. Sužiedėlio³ straipsnius). Toks požiūris, matyt, išsivyravo dėl LAF (Lietuvos aktyvistų frontas) veiklos, taip pat 1941 m. birželio 23 d. įvykių ir Laikinosios vyriausybės nuostatų (K. Škirpos), kurios idėjinius pamatus, pasak L. Donskio⁴, paklojo krikščionių demokratų ideologu laikomas A. Maceina. Šioje Vyriausybėje dalyvavo nemažai ir kitų šios politinės-ideologinės krypties atstovų.

Šiame straipsnyje mėginsime aptarti tai, kaip į žydus ir kitas tautines mažumas žiūrėjo ketvirtojo dešimtmečio Lietuvos krikščionių demokratų spaudos autoriai. Ar iš tiesų yra koks tęstinumas, leidžiantis susieti ketvirtojo dešimtmečio (dėmesį sutelksime ties 1931–1936 m., t.y. iki politinių partijų veiklos uždraudimo) šios politinės grupės vertybių sistemą su penktojo dešimtmečio pradžios įvykiais? Savo tyrimą paremsime svarbiausia krikščionių demokratų spauda: dienraščiais „Rytas“, „XX amžius“. Taip pat pasiremsime M. Biržiškos, M. Krupavičiaus ir kitų intelektualų mintimis.

Nacionalizmo ir demokratiškumo klausimas. S. Šalkauskio, A. Maceinos ir M. Krupavičiaus idėjos klojo Lietuvos krikščioniškosios demokratijos bei tautiškumo supratimo pamatus. Pasak M. Krupavičiaus, „mūsų [krikščionių demokratų] pamatai, jau visiems gerai žinoma, būtent – krikščionybė, demokratybė ir tautybė“⁵. S. Šalkauskis pabrėžė, kad „Tautybė yra viešoji individo reikšimosi lytis ir todėl, gerbdami žmogiškąjį individą apskritai, turime irgi gerbti ir prigimtą jam šitą lytį. Be to, prievolė mylėti kitas tautas įsako patriotui gerbti kiekviename individe jo tautybę. Žodžiu tariant, asmens tautybė yra neliečiama jo individualybės teisė, ir vesti asimiliacijos

¹ M. Biržiška, *Lietuvos tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 1, Los Angeles, 1952, p. 71.

² L. Truska, *Žydų įvaizdis Lietuvoje I Lietuvos Respublikoje 4 dešimtmetyje, Tautinių mažumų stereotipai Lietuvos istorijoje ir istoriografijoje* (Konferencija), Kaunas, 2001 05 17–18.

³ S. Sužiedėlis, Avrahamo Torio „Kauno getas: diena po dienos“, kn.: A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. XX.

⁴ L. Donskis, Antanas Maceina: doktrininis intelektualas XX amžiaus lietuvių kultūroje, *Akiračiai*, balandis, p. 6.

⁵ M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stutgartas, 1948, p. 11.

politiką kieno nors atžvilgiu reiškia patriotui nusižengti prieš šitokią teisę“⁶. S.Šalkauskio mokinys A.Maceina matė tautinės tradicijos dinamiką, kai tautos bendrauja su kitomis tautomis. Tik taip, jo supratimu „tradicija virsta nepertraukiama kultūrinio lobio kūryba“⁷. M.Krupavičius, plėtodamas savo mintį, rašė: „Mes diktatūrų nepripažįstame: asmens ir luomo diktatūra yra demokratiškos palaidojimas. Demokratiškos reikalauja visiems lygių teisių, ar jis toks, ar kitoks“⁸. Taigi „demokratiškos“ principo iškelimas rodo, jog krikščionių demokratų pažiūrų motyvacija buvo šios partijos oponuojanti tautininkų režimui ir jo politikai pozicija (tai byloja ir 1935 m. S.Šalkauskio laiškas A.Smetonai, kuriame jis griežtai kritikavo tautininkų politiką⁹). Šis oponavimas ir persmelkė visą ketvirtojo dešimtmečio krikščionių demokratų retoriką, kuri kitaip nei tautininkų, iškėlus *riterio budrio* idealą, pateikė gan komplikotą *liberalaus kataliko* idėją, turėjusią efektyviai spręsti Lietuvos politines, socialines ir kitas problemas. M.Krupavičius čia matė ir pačią „su neteisybe kovojančios“ krikščioniškosios demokratijos esmę, kurios tikslas „yra ne kas kita, kaip sėkminga krikščioniškoji veikla žmonių ir liaudies gerovei“, o jos pagrindas – dieviškoji ar prigimtinė teisė (bet ne tautininkų propaguota selektyvinė teisė¹⁰, palaikiusi šūkį „Lietuva – lietuviams“)¹¹. Tokia priešprieša visų pirma reiškėsi aiškia krikščionių demokratų pozicija demokratijos atžvilgiu (tačiau liberalizmas, anot krikščionių demokratų publicisto K.Baras, taip pat nėra geras, nes atskiria Bažnyčią nuo valstybės ir mokyklos¹²).

Tautininkų ideologai atmetė demokratiją, kaip nepriimtina lietuvių tautos mentalitetui, ir akcentavo vienybės idėją, fašizmo ir nacionalsocializmo ideologijų sintezę (pritarė „sveikam nacionalizmui“), pritaikant jas Lietuvos situacijai, o krikščionys demokratai, nepritardami vadinamajam „vadizmo“ principui, viešai kėlė parlamento, kaip tautos atstovavimo ir demokratijos garanto, būtinumą. Pasiremiant S.Šalkauskiu, buvo pasisakoma prieš pačią nacionalizmo idėją. „Nacionalizmą galima įsivaizduoti kaip sveiko patriotizmo deformaciją: šiuo atveju natūralus ir krikščioniškasis protas jį smer-

⁶ S.Šalkauskis, *Tautybė, patriotizmas ir lietuvių tautos pašaukimas*, Kaunas, 1928, p. 13.

⁷ A.Maceina, *Raštai*, t. 6, Vilnius, 1996, p. 344–345.

⁸ M.Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, p. 17.

⁹ Prof. St. Šalkauskio 1935 m. laiškas Prezidentui Antanui Smetonai, *Aidai*, 1982, Nr. 1, p. 13–20.

¹⁰ Pagal šią teisę tautinių mažumų atstovams buvo paliekama mažiau teisių.

¹¹ M.Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, p. 30.

¹² K.Baras, *Liberalizmas*, *Rytas*, 1931, Nr. 49(2095), p. 3; K.Baras, *Liberalizmo kritika*, *Rytas*, 1931, Nr. 49(2095), p. 4.

kia. Jei, priešingai, nacionalizmas yra tik vietoj patriotizmo paimtas žodis, tai ne pats dalykas yra peiktinas, bet tik jo klaidos ir ekscesai.

Perdėtas nacionalizmas visų pirma yra priešingas krikščioniškajai doktrinai. Krikščionybė, kuri yra tobulumas ir antgamtinis žmogaus iškėlimas, mums parodo naujoje ir permaintytoje šviesoje prigimties vieningumą. <...> Didžiausios svarbos moralinės tiesos tampa diskusijų objektu¹³. Atitinkamai atmetamos autoriteto ir fašizmo bei nacionalsocializmo idėjos¹⁴. Neretai tautininkų režimą vadindami fašistiniu (esą „tautininkai kaip ir tikri fašistai demonstruoja chamizmą Popiežiui“¹⁵) ar žavinčiosi itališka tvarka (paprastai „Ryto“ kritika buvo nukreipiama į prof. I. Tamošaičio kritiką), kuri griauja teisinius valstybės pamatus¹⁶, krikščionys demokratai pabrėždavo savo nepalankumą fašistinei ideologijai. Nacionalsocializmui, be tų pačių priekaištų kaip ir fašizmui, buvo prikišamas antisemitizmas, kurį krikščionys demokratai taip pat atmetė, teigdami, jog nacistinių idėjų imitavimas anksčiau ar vėliau atves prie antisemitinių ekscesų Lietuvoje¹⁷. Tačiau krikščionių demokratų demokratiškumas daugiausia lietė jų požiūrį tik į žydus. Tuo tarpu apie lenkus ir vokiečius dažniausiai kalbama tautininkų propagandos dvasia (tam galėjo turėti įtakos ne tik krikščionių demokratų reakcija į aktualias Lietuvos politines problemas, bet ir valdžios cenzūros pobūdis). Tokio požiūrio priežastis visų pirma buvo motyvuota dviejų momentų: krikščionys demokratai suvokė, jog be demokratijos jų galimybės grįžti į valdžią yra minimalios; laikydami katalikybę savo pažiūrų sistemos pagrindu, jie negalėjo pritari Italijos fašistų veiksams, nukreiptiems prieš popiežių, lygiai taip pat, kaip jie negalėjo pritari ir lietuvių tautininkų žavėjimuisi „itališka tvarka“¹⁸.

¹³ Nacijonalizmas, *Rytas*, 1934, Nr.54(2906), p. 1.

¹⁴ Pavyzdžiui, B.K.[K.Baras], Tvirta valdžia ar susipratimas, *Rytas*, 1932, Nr. 267(2543), p. 1; S.Šalkauskis, *Visuomeninis auklėjimas*, Kaunas, 1932, p. 186–187.

¹⁵ Fašizmo nepriimtumas Lietuvai argumentuotas jo neapykanta popiežiui: „1) Lietuvių tauta nuo pat mūsų tautos atgimimo yra demokratiškai nusiteikusi. <...> 2) Po to, kai italų fašistai parodė tiek chamizmo Popiežiaus atžvilgiu, fašizmas lietuviams kaimiečiams pasirodė bemaž toks pat baisus, kaip ir bolševizmas. <...> 3) Fašizmas, fašistiškas režimas nesuderinamas su Lietuvos tarptautinėmis sutartimis, kurias mažosios valstybės turi ypačiai respektuoti, nes tarptautinių pasižadėjimų laužymas gali būti Lietuvos priešų panaudotas mums kompromituoti. Lietuviškam fašizmui priešingos kai kurios tarptautinės sutartys“. Plačiau žr. Ar tinka Lietuvai fašizmas, *Rytas*, 1931, Nr. 173(2219), p. 1.

¹⁶ J.Gobis, Tikrasis ir netikrasis fašizmas, *Rytas*, 1931, Nr. 174(2220), p. 1.

¹⁷ Hitlerio antisemitiškoji propaganda, *Rytas*, 1932, Nr. 53(2329), p. 4.

¹⁸ Apie fašizmo ir nacionalsocializmo priešišką katalikybę rašyta dešimtyse straipsnių 1931–1932 metais. Būdingas požiūris dėstomas, pavyzdžiui, straipsnyje „Nacionalsocialistų ekscesai prieš Kat. studentus Vienoje“, *Rytas*, 1932, Nr. 263(2539), p. 1.

Tai turėjo didelę svarbą krikščionių demokratų formuotam žydų mažumos įvaizdžiui, tačiau ne ką mažesnę įtaką darė ir XX a. ketvirtajame dešimtmetyje buvusi ekonominė krizė bei užsienio politikos problemos.

Krikščionių demokratų požiūris į Lietuvos žydus. Tiek valdžioje buvusių tautininkų, tiek krikščionių demokratų pažiūrų sistemoje daug vietos užėmė didžiausia Lietuvos tautinė mažuma – žydai. Tautininkai išskiria teigiamus ir neigiamus žydų tautinius bruožus ir jų kolektyvinio identiteto grupes, o krikščionių demokratų retorika žydų atžvilgiu veikiau yra nenuosekli ir tam, matyt, galėjo daryti įtakos ketvirtajame dešimtmetyje vis labiau įsigalinti valdžios cenzūra bei jau minėta krikščionių demokratų ideologinė kova su tautininkais. Šiame fone žydų įvaizdis tampa tam tikru krikščionių demokratų atsaku į ketvirtajame dešimtmetyje vis stiprėjantį tautininkų antisemitizmą, kuris neretai prikišamas visiškai atvirai (pvz., antisemitiniu „Lietuvos aid“ straipsniu „Prieš ką žydai kovos?“ pagarsėjusiam V. Rasteniui¹⁹). Taigi, kalbėdami apie žydų įvaizdį krikščionių demokratų spaudoje, visų pirma panagrinėsime jo pobūdžio variacijas, jų motyvaciją, kurios ištakos glūdi tiek pačioje ideologijoje, tiek to meto konjunktūroje. Aptarsime: 1) žydų dvasinio gyvenimo supratimo klausimą; 2) žydų problemą, kylančią antisemitizmo fone. Būtent šios dvi problemos ir buvo dominuojančios krikščionių demokratų pažiūrose Lietuvos žydų atžvilgiu.

Dėl Lietuvos žydų dvasinio gyvenimo sampratos. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje rašydama apie Lietuvos žydus katalikiškoji spauda nemažai vietos skyrė ir žydų literatūrai (apsakymams)²⁰, o jos autoriai pirmiausia stengėsi ieškoti to, kas siejo krikščionis su žydų kultūros, drauge ir religinių nuostatų raiška socialiniame gyvenime (kitais tariant, buvo ieškoma ne tik liberalių, bet ir labai religingų žydų, pavyzdžiui, tokių, koks buvo liberalusis seimo narys O. Finkelšteinas²¹). Buvo pasiremiamas draugiškais popiežiaus Pijaus XI ir Milano rabino Aleksandro Da Fano santykiais. Šis popiežių mokė žydų kalbos, o popiežius dar iki savo išrinkimo slėpė rabiną pogromų metu²². Ši teigiamos pažiūros į žydus tendencija matoma ir tautininkų retorikoje, tačiau krikščionių demokratų tokios pažiūros motyvacija yra

¹⁹ Lietuvių verslininkų kongresas, *Rytas*, 1933, Nr. 229(2785), p. 2.

²⁰ Pavyzdžiui, keliuose numeriuose spausdinama „Mažoji Izraelitė“. Žr. Mažoji Izraelitė, *Rytas*, 1931, Nr. 67(2113), p. 3.

²¹ Mirė buvęs seimo narys O. Finkelšteinas, *Rytas*, 1932, Nr. 203(2479), p. 5.

²² Milano rabinas pas Popiežių, *Rytas*, 1932, Nr. 26(2302), p. 4.

visai kita. Tautininkai teigiamai atsiliepia apie sionistus, nesikišančius į Lietuvos gyvenimą religinius ortodoksus, ir jau išvykusius iš Lietuvos žydus, taip, matyt, stengdamiesi skatinti žydų nesikišimą ar išvykimą iš Lietuvos²³. Krikščionys demokratai atskirai beveik nenagrinėja žydų socialinių grupių, bet labiau skiria dėmesį jų dvasinėms-religinėms vertybėms, kuriomis, anot krikščionių demokratų publicistų, paremtas visas žydų bendruomenės gyvenimas, kurios skatina teigiamą socialinę veiką, užtikrinančią žydų tautos gerovę. Tai atitinka pačių krikščionių demokratų skelbiamas mintis apie šalies reikalų tvarkymą katalikiškų vertybių pagrindais. Taigi tarsi nurodoma sekti žydų pavyzdžiu – elgtis taip kaip jie, tada esą bus nemažai išspręsta ir Lietuvą kamuojančių socialinių bei politinių problemų. Tačiau prieš pereidami prie teigiamų žydų charakteristikų, atkreipsime akis į bendrąją pastabą, kuri galėtų būti vertintina kaip krikščionių demokratų požiūrio į žydus apskritai pradinis taškas. Štai kaip tai formuluoja kun. J. Remeikis: „Dievas nesugyveno su žydais, žydai su Dievu. Bažnyčia, Dievo vietininkė, nesugyvena su savo vaikais, vaikai su Bažnyčia. Kodėl? Kieto sprando žydai vis buvo nepatenkinti savo likimu – ieškojo priekabių prieš Mozę ir Aaroną, ilgėjosi Aigipto cibulių... Tikri anarchistai, murmėjo, triukšmavo; protestuodami prieš Aaroną, pasistatė auksinius veršius; kėsinosi prieš kunigų luomą. Kantrusis Dievas leido triukšmauti, penėjo juos stebuklinga duona ir trokštančius girdė, davė sutarties dokumentą, kurį, kaip dangaus brangenybę, auksinėje skrynioje nešiojo ant savo pečių. Tačiau triukšmauti nesiliovė. Dievas, mylėdamas juos, baudžia Korę, Datoną, Abironą; baudžia visą tautą, leisdamas vargti tyruose 40 metų. Pagaliau tik jų vaikams duoda pažadėtąją Kanaaną. <...> Žydai, nesilaikydami sutarties su Dievu, prarado Kanaaną – priešai išgriovė Jeruzalę, tautą išblaškė po visą pasaulį“²⁴. Šios krikščionių demokratų pažiūroms reikšmingos mintys plėtojamos ir kitų autorių: „Tautos, buvusios kitados galingos, tautos, „Dievo“ išrinktos, kuri davė pasauliui Kristų ir jį išdavė. Ir nuo to laiko, kada Kristus užbaigė savo Golgotos kelionę, prasidėjo žydų tautos kelionė. Išstremti iš savo tėvynės, išblaškyti po visą pasaulį, gujami iš visur. Antrą tūkstantį metų klajodami, jie ieško pažadėtos žemės ir jos neranda. Kartais ilgesnis ramus gyvenimas duoda

²³ Žydams buvo sakoma, jog „geras“ arba lojalus žydas tas, kuris nesikiša į vidaus gyvenimą, nori išvykti ar jau yra išvykęs iš Lietuvos (Plačiau žr.: Š. Liekis, Žydų gyvenimo sąlygos Lietuvoje ketvirtajame dešimtmetyje, *Lithuanian - Jewish relations Historical, legal and political aspects*, Practical seminar-discussion, Shorthand Record, Vilnius, 1999, p. 11).

²⁴ J. Remeikis, Gyvenimo tyruose. Dievas ir žydai. Bažnyčia ir jos vaikai, *Rytas*, 1931, Nr. 174(2220), p. 3.

progos žydams manyti, kad jie jau rado naują tėvynę. Didėja jų turtai ir šeimos, ir jau, rodos, atėjo ilgai laukta ramybė. Bet ne! Nauji ištrėmimai, nauji persekiojimai vėl verčia juos palikti apgyventas vietas ir vėl keliauti, keliauti be pabaigos... Amžinas žydas – amžinas klajūnas”²⁵. Susidaro įspūdis, jog čia žydams tarsi prikišamas jų religinių autoritetų ir paties Kristaus nepripažinimas, t.y. priekaištai tarsi išsakomi žydų tautai. Vis dėlto iš esmės krikščionių demokratų mintys adresuotos tautininkus remiantiems lietuviams, dėl kurių „klaidingų idealų“ kenčia visi lietuviai. Lietuviai, kaip ir žydai, dėl kai kurių savo „tautiečių klaidų“ priversti kęsti Dievo jiems siunčiamus išmėginimus, kurie laikui bėgant dar pasunkės ir viskas gali baigtis savo valstybės, t.y. „pažadėtosios žemės“ praradimu. Taigi čia kalbama ne apie žydų pasmerkimą, bet apie jų sunkią kelionę pas Dievą. Toji kelionė tarsi siejasi ir su lietuvių situacija, taip pat ir valdant tautininkams, kurie suvokiami beveik kaip fariziejai. Kita vertus, nors neretai nuskambėdavo krikščionių demokratų noras tarsi žydų tautoje matyti tos fariziejiškos praities atsikračiusius tikėjimo brolius, t.y. krikščionis, apie ką taip pat rašyta, minint mesianizmą sklaidžiusių žydų veiklą Lietuvoje²⁶, tačiau iš esmės tai nebuvo krikščionių demokratų labai akcentuojama. Pabrėžiama tai, kad žydai, net nebūdami krikščionimis, savo dvasingumu yra artimesni krikščionims demokratams negu tautininkų valdžia (šiuos esą Dievas nubaudė „atimdamas protą“), „propaguojanti fašizmą, autoritetą ir viršpartiškumą“; tuo nebent prisikėlęs Neronas (kuris krikščionis degino savo malonumui) galėtų pasidžiaugti²⁷. Vis dėlto toks hiperbolizuotas krikščionių demokratų požiūris į žydus turėjo ne tiek vertybinę, kiek politinės kovos motyvaciją, persmelkusią žydų įvaizdį, nes pagrindinis krikdemų taikinys buvo tautininkų ideologija ir ja grįsta politika. Būtent šios politikos kritikai ir buvo pasitelkiami žydų kultūriniai ir religiniai idealai.

Taigi kuo ir kaip šiame ideologinių kovų lauke Lietuvos žydų bendruomenė dar imponavo krikščionims demokratams? Savo santykiškai teigiamą požiūrį į žydus jie siejo su savo ideologiniu oponavimu tautininkams, kuriems „Rytas“ neretai prikišdavo ir antisemitizmą (tai buvo tarsi viena iš oponavimo krypčių). Tiesos dėlei reikia pasakyti, jog krikščionių demokratų spaudoje žydų atžvilgiu nuskambėdavo ir kritiškų gaidelių. Pavyzdžiui,

²⁵ „Amžinas Žydas“, *Rytas*, 1934, Nr. 82(2934), p. 2.

²⁶ Pavyzdžiui, apie žydų kelionę į Krakės Velykų išvakarėse, kur jų apsilankymas baigėsi gana rimtais ekscesais. Plačiau žr.: Žydai pradeda linkti į krikščionybę, *Rytas*, 1934, Nr. 77(2929), p. 6.

²⁷ Sveiko proto krizis, *Rytas*, 1934, Nr. 76(2928), p. 3.

žydams ir jų spaudai buvo priekaištauojama dėl jų priešiško *Katalikų akcijai*: „Užvakar dienos „Id. Stimme“ str. „Katalikų Akcija – antisemitiniais keliais“ rašo, esą jų gautomis žiniomis Katalikų akcija įgavo prieš žydus pavojingą kryptį. Jie turi faktiškus įrodymus, esą kovoj prieš vyriausybę bažnytinė vyresnybė pradėjusi naudotis bjauriomis antisemitinėmis provokacijomis, turinčiomis tikslo paveikti žemiausius masės instinktus. Tie „pelai“ žydų adresu esą platinami slaptuose aplinkraščiuose, kalbose; ten esą kalbama, kad vyriausybė atėmusi kunigų algas ir atidavusi rabinams, nes jiems teksią katalikams duoti civilinius šliūbus.

Kaišiadorių apskr. vienas kunigas savo pamoksle esą užgavęs vyriausybę. Tuomet jis buvo šaukiamas pas tardytoją. Bet jam atsisakius eiti, jis buvo atvestas su policijos pagalba. Apie šį atsitikimą buvo rašyta paskleistam lapely, kad žydai padėję kunigą atvesti pas tardytoją. <...> Trumpai, visa šios žinutės tendencija parodo, kad „Id. St.“ rado reikalo padėti „Liet. Aidui“ jo akcijoje prieš katalikų veikimą. To niekas jam drausti negali, tik reiktų atviriau pasisakyti, kuriais tatai tikslais yra daroma, kad be reikalo neklaidintų žydų visuomenės tariamais „dokumentaliais“ faktais“²⁸. Tačiau čia žydams prikišamas jų bendradarbiavimas su tautininkais yra veikiau išimtis, kuri neleidžia daryti apibendrinimų. „Žydas“ kaip „tautininkų talkininkas“ krikščionių demokratų tekstuose plačiau nebuvo minimas, didesnis dėmesys tekdavo tai informacijai, kur apie žydus buvo kalbama teigiamai. Krikščionys demokratai atvirai žavisi žydų noru pabrėžti savo individualumą, taip pat žavisi jų tarpusavio supratimu, pagalba vienas kitam, religiniu gyvenimu (krikščionis demokratus žavi žydų jaunimo organizacijos „Makabi“ lozungas „Dievui ir tėvynei“)²⁹. Tokį katalikiškosios spaudos požiūrį rodo 1931 m. „Ryte“ publikuojamas žydų realinės gimnazijos direktoriaus **Feldšteino** interviu. Jame esminis dėmesys skiriamas kaip tik žydų tarpusavio pagalbos jausmui. Išryškunami keturi su tuo susiję momentai: 1. Žydų bendruomenės labdara – Kęstučio gatvėje (Kaune) pastatytuose naujuose realinės gimnazijos rūmuose galės gyventi žmonės, nemokėdami nuomos: „Iš jo namo savininkas jokios nuomos pinigų nesitiki ir greičiausiai negaus, o jo patogumais galės naudotis daugelis tokių, kurie prie dabartinių butų su patogumais kainų ir svajot apie juos nesvajoja“³⁰. 2. Žydų mokytojų atsidavi-

²⁸ „Žydų Balsas“ talkon „Lietuvos Aidui“, *Rytas*, 1931, Nr. 45(2091), p. 2.

²⁹ Daug dėmesio šia prasme buvo skiriama žydų jaunimui, kuris yra stipriai konsolidavęsis tiek dabar, tiek ir praityje, kai reikėjo įveikti žydų tautos priešus graikus. Plačiau žr: Kodėl žydai žibina 8 vakarus žvakes, *Rytas*, 1931, Nr. 43(2089), p. 25.

³⁰ Nauja žydų kultūrinė įstaiga, *Rytas*, 1931, Nr. 201(2247), p. 2.

mas savo darbui, t.y. nuoširdus savo pareigos atlikimo supratimas. 3. Religijs pagrįstas auklėjimas. Būtent toks auklėjimas, anot krikščionių demokratų, ir gali užtikrinti ne tik žydų (žydų gimnazija čia tik pavyzdys, kaip rūpintis dėl didesnės religijos įtakos Lietuvos švietimo įstaigose ir dėl Katalikų universiteto), bet ir lietuvių gerą švietimo įstaigų darbą, auklėjant jaunimą reikiama dvasia. 4. Krikščionys demokratai, kaip ir tautininkai, itin vertino jaunimo idealizmą. Kalbėdami apie žydų gimnaziją, kaip didelę teigiamybę nurodė, jog nuo 1915 m. egzistuojanti žydų mokslo įstaiga „išleido daugelį persisunkusių idealizmu“³¹. Iš Alytaus į JAV emigravęs žydas Čaisas šiems naujiems gimnazijos rūmams paaukojo 25 000 dolerių. Taigi esminis teigiamas žydo bruožas yra „idealizmas“, kuris tampa tarsi tiesiogine, religija paremto auklėjimo išdava (tai gana paradoksalu, nes judaizmas nuo krikščionybės tuo ir skiriasi, kad yra pragmatiškas, o tai neabejotinai suvokdami krikščionys demokratai neakcentavo). Pabrėždamas religinio idealizmo pagrindus susiformavusio labdario Čaiso bruožus, „Ryto“ autorius kaip neabejotiną teigiamybę nurodė, jog jis esąs pacifistas, tautos solidarumo šalininkas, remias ne tik žydų, bet ir lietuvių gabius studentus (jų stipendijoms skyrė 20 000 Lt.), taip stiprindamas dviejų tautų tarpusavio supratimą. Mančesteryje Čaisas pastatė 30 namų, kur nemokamai skiria butus neseniai vedusiems asmenims su sąlyga, kad jie priklausys religinei bendruomenei. „Ryto“ autorius rašo, kad tai daugiausia krikščionys, nes žydų ten maža. Minima ir Čaiso parama Alytaus žydams – vietoj pinigų jis vargšams suteikia galimybę nemokamai mokytis (ten jis pastatė amatų mokyklą, jai skyrė 100 000 Lt.)³². Kitas katalikų spaudos autorius, rašydamas apie Lietuvos žydus, taip pat pabrėžė žydų dvasinę pilnatvę bei ypatingą jų rūpinimąsi savo vaikais. Esą žydai, kaip ir krikščionys, myli savo artimą ir nepaiso, ar vaikai yra jų, ar atvykę iš Rusijos beglobiai ir ligoti našlaičiai. Visiems suteikiama globa. Tuo tikslu „Žydų vaikų namai pirmoj eilėj steigė pirtį, virtuvę, ambulatoriją, į kurią žydų gailėstingumo seserys renka beglobius ir nuo pogromų nukentėjusių tėvų vaikus iš gatvės“³³. Taip pat kaip pavyzdys nurodoma žydų iniciatyva, kai už bendruomenės narių pinigus buvo plečiama pagalboms vaikams infrastruktūra. Minimi: 1) prieglauda kūdikiams, 2) prieglauda ikimokyklinio amžiaus vaikams su vaikų darželiu, 3) pradžios mokykla, 4) bendra valgykla ir skaitykla, 5) įvairios dirbtuvės³⁴, Pilies g. 13 (Kaune)

³¹ Ten pat.

³² Ten pat.

³³ Kaip žydai rūpinasi savo jaunąja karta, *Rytas*, 1932, Nr. 23(2299), p. 2.

³⁴ Ten pat.

suremontuota dar viena pirtis ir t.t. Ši veikla esą sulaukė pasaulio žydų palaikymo, nes žydų vaikų namai Lietuvoje „tapo žinomi kaip pavyzdinga auklėjimo įstaiga ir užėmė garbingą vietą Rytų Europos moderniškiausių auklėjimo įstaigų tarpe“ (ne tik žydų)³⁵. „Žydų kaip dvasingų ir nesavanau-diškų žmonių“ įvaizdžiui labai reikšmingas toliau nurodomas faktas, jog net dėl 120 000 litų deficito ir 1930 m. sausio 27 d. gaisro darbų apimtys žydų vaikų namuose nebuvo sumažintos, kad nereikėtų vaikų išmesti gatvėn. Iškilusios problemos dar labiau sustiprino žydų ryžtą tęsti darbą, kuri parėmė pasaulio žydų organizacijos. Taip buvo pastatytas naujas 6500 kub. m ir 4 aukštų pastatas, įsteigta žydų vaikų vasaros kolonija kūdikiams³⁶. Nors tiesiogiai ir nepasakoma, tačiau čia labiausiai autoriams imponuojantis žydų bruožas yra jų dvasingumas ar religingumas, iš kurio ir kyla visos kitos dvasinės vertybės – rūpinimasis jaunimu, našlaičiais, jų auklėjimu, net religinė tolerancija, kuri esą būdinga ir daugeliui žydų labdarių, rodančių pavyzdį, kaip stiprinti tautinį supratimą³⁷. „Ryto“ autorius J. **Tininis** pateikia Kaune dirbusio ir čia sukūrusio „tautas vienijančią esperanto kalbą“ žydo gydytojo L. **Zamenhofo** pavyzdį. Jo darbas pristatomas kaip siekimas stiprinti tautinį pakantumą, tvirtinant įvairių tautinių kultūrų bendradarbiavimą³⁸.

Krikščionių demokratų pateikiamas žydų labdarybės bruožas nesiriboja vien rūpinimusi religiniu švietimu. Labdara glaudžiai siejama ir su meile artimui – rūpinimasis ligoniais, ypač tais, kurie turi psichikos sutrikimų. Pasak „Ryto“ autoriaus, žydai net atskirą ligoninę nutarė pastatyti, kad šiems nestigtų rūpesčio ir globos³⁹.

Krikščionys demokratai su dideliu pasitenkinimu pažymi žydų supratimą bei paramą, kurią jie teikia katalikiškosios visuomenės pastangoms stiprinti Lietuvoje religinį švietimą bei auklėjimą. Naujai kuriamas Katalikų universitetas lyginamas net su Hebrajų universitetu Jeruzalėje, kurio pradžia taip pat buvo sunki, jame taip pat iš pradžių veikė tik du fakultetai⁴⁰. Sakoma, jog katalikai ir žydai stovi kone vienoje barikadų pusėje, kovodami su religijos priešais tautininkais ir jų oficiozo („Lietuvos aido“) propaganda (minimas ir valstiečių liaudininkų priešiškus tiek katalikams, tiek žydams). Krikščionims demokratams labai imponavo „Žydų balso“ (1932 m.

³⁵ Ten pat.

³⁶ Ten pat.

³⁷ Nauja žydų kultūrinė įstaiga, *Rytas*, 1931, Nr. 201(2247), p. 2.

³⁸ J. **Tininis**, Prisimenant **Zamenhofą**, *Rytas*, 1932, Nr. 73 (2349), p. 3.

³⁹ Žydai nori atskiros ligoninės, *Rytas*, 1931, Nr. 9(2055), p. 7.

⁴⁰ Katalikų universitetas ir kova apie jį, *Rytas*, 1932, Nr. 173 (2449), p. 2.

Nr. 191) publikacija, kur itin vertinamas katalikų „užsispyrimas ir iniciatyvumas, siekiant užsibrėžto tikslo“⁴¹. Žinoma, šis žydų ir krikščionių demokratų artumas yra virtualus, tačiau teigiamos žydų charakteristikos (čia žydai iškyla kaip katalikų politinio sparno idėjų „rėmėjai“) neabejotinai turėjo didelę reikšmę, stengiantis palaikyti gerą Lietuvos žydų bendruomenės įvaizdį tarp Lietuvos katalikiškosios visuomenės, išsaugoti toleranciją kitaraučiams.

Žydų religingumas, anot katalikiškosios spaudos, ir yra svarbiausias žydo charakterio bruožas, kuriuo paremti šios tautinės bendruomenės santykiai. Ir tautininkų spaudoje buvo minima žydų tarpusavio pagalba kaip teigiamas bruožas, tačiau nebuvo akcentuojama religija ar religinis auklėjimas, dėl kurio krikščionys demokratai nesutarė su Lietuvos valdžia (pvz., tikybės mokymo problema Lietuvos mokyklose). Tad galima dar kartą pasakyti, jog žydų įvaizdis krikščionių demokratų spaudoje tarnavo konkrečioms šios politinės srovės tikslams, matyt, taip siekiant didesnės visuomenės paramos. Antra vertus, tokios retorikos efektyvumu (įtraukiant į ją ir žydus) galima ir suabejoti.

Tačiau nereikia manyti, jog religingiems žydams teikiamos savybės buvo priskiriamos visai žydų bendruomenei; nepalankumo sulaukdavo būtent žydų rabinai. Jų dvasingumu išties buvo abejojama, galima teigti, jog iš jo buvo net atvirai šaipomasi. Pagrindinės tokio nepalankaus požiūrio priežastys buvo tos, jog rabinai turi šeimas (ne visą savo laiką skiria Dievo tarnystei), „švaisto bendruomenės pinigus“ ir „be saiko lėbauja“. Bene geriausiai visos šios neigiamos savybės buvo parodytos aprašant Lietuvos vyriausiojo rabino sūnaus vestuves su Čekoslovakijos Mukačevo rabino dukteria. Sakoma, jog pinigų švaistymu stebisi Rusijos, Čekoslovakijos spauda, nes esą bus išleista net 1 500 000 čekų kronų. Taip pat bus užsakomi specialūs traukiniai, kurie svečius veš į puotą. Lėbavimai nesiliaus net 14 dienų. „Tokios tuštybės“ viršūnė, pasak „Ryto“ autoriaus, yra tai, jog „dovanos, pigesnės kaip 200 čekų kronų, nebūsiانčios priimamos“⁴². Taip iš esmės netiesiogiai yra priešpriešinami keli Lietuvos žydų visuomenės sluoksniai. Viena, yra paprasti religingieji žydai labdariai, o kita, matome „mažai apie Dievą galvojančius, švaistūnus ir lėbautojus“ žydų rabinus. Taigi krikščionių demokratų autorių manymu, egzistavo pagyrimų verta aukštos moralės Lietuvos žydų bendruomenė, bet kartu viešpatavo ir nedidelė grupelė religinių hierarchų, dėl kurių veiksmy dažnai kentėdavo visa žydų tauta.

⁴¹ Ten pat.

⁴² Ar tik ne rekordinės Lietuvos rabino vestuvės?, *Rytas*, 1933, Nr. 52(2608), p. 2.

Antisemitizmo problema. Krikščionių demokratų požiūris į antisemitizmą buvo dvejopas: požiūris antisemitizmo klausimu apskritai ir požiūris į lietuviškąjį, visų pirma tautininkų bei lietuvių verslininkų, antisemitizmą.

Kilusi antisemitizmo banga pasaulyje rado platų atgarsį lietuvių katalikiškojoje spaudoje. Apie tai rašė ir kitų Lietuvos politinių srovių spauda, tačiau krikščionys demokratai ne tik informavo apie žydų persekiojimus, bet ir reiškė aiškia moralinę poziciją – antisemitizmo pasmerkimą, nes tai visiškai nesuderinama su krikščioniškąja etika⁴³. Katalikiškoje spaudoje buvo spausdinama ir Lietuvos žydų nuomonė. Su nedviprasmišku pritarimu spausdinami šie 1933 m. Lietuvos žydų susirinkimo teiginiai ir nutarimai: „Lietuvos žydai savo susirinkime smerkia vokiečių zoologinį nacionalizmą. Žydai skelbia savo rezoliucija boikotą vokiečių gimnazijai. Smerkiama pasyvieji žydai. Komisijai pavesta organizuoti akciją prieš hitlerininkus visoje Lietuvoje. Siūlomas vokiškų prekių boikotas bei kitos ekonominio poveikio priemonės. Uždarytos žydų krautuvės, o žydai susirinkę choralinėje sinagogoje. Rotušėje šaukiamas mišrus žydų ir lietuvių susirinkimas“⁴⁴. Tokia žydų pozicija, pažymint, jog „mišrus žydų ir lietuvių susirinkimas“, pasmerksiantis „zoologinį nacionalizmą“, reiškė ne tik tai, kad krikščionys demokratai ir žydai yra vieningi antisemitizmo ir nacionalizmo akivaizdoje. Iš esmės buvo aiškiai oponuojama tautininkams ir jų „sveikąjo nacionalizmo“ koncepcijai bei esminei jų tautos vienybės nuostatai, kuri tiesiogiai, anot I. Tamošaičio, išplaukė iš fašizmo ir nacionalsocializmo idėjų sintezės, pritaikant jas Lietuvos kontekstui⁴⁵. Tokia krikščionių demokratų pozicija dar labiau išryškės jų svarstymuose apie lietuviškąjį antisemitizmą; apie tai bus kalbama toliau. Dabar reikėtų nors trumpai priminti, kokios gi antisemitizmo nuostatos buvo labiausiai kritikuojamos. Antisemitizmo („antisemitizmas – neapykanta, priešiškas žydams“⁴⁶) nuostatų kritikai buvo skiriama dešimtys straipsnių. Pavyzdžiui, J. Gobio straipsnyje rašoma, jog antisemitizmo prigimtis grynai vokiška, nes „nė viena tauta neturi tokios gausios

⁴³ Apie tai rašyta keliuose straipsniuose: Dėl žydų, *Rytas*, 1933, Nr. 74(2630), p. 2; Vokiečiai prieš žydus, *Rytas*, 1933, Nr. 75(2631), p. 1; Šaltas žydų pogromas Vokietijoje. Čtampuoja pirkėjus žydų krautuvėse, *Rytas*, 1933, Nr. 76(2632), p. 1; Vokietijoje žydams uždrausta atlikinėti pamaldas, *Rytas*, 1933, Nr. 76(2632), p. 2; Vokietijoje žydams gresia griežtas numerus clausus, *Rytas*, 1933, Nr. 76(2632), p. 2; Damoklo kardas ant žydų galvų tebekabo, *Rytas*, Nr. 78(2634), 1933, p. 1.

⁴⁴ Lietuvos žydai sujudo prieš hitlerininkus, *Rytas*, 1933, Nr. 77(2633), p. 1.

⁴⁵ B. Ivanovas, Tautinių mažumų įvaizdžio samprata Lietuvių tautininkų sąjungos ideologinėse nuostatose, *Politologija*, 2002, Nr. 2 (26), p. 96.

⁴⁶ *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma litera, 2001, p. 54.

antisemitiškos literatūros kaip vokiečiai. Tai, matyt, eina iš to, kad vokiečiai yra didžiausi nacionalistai egoistai, kad jiems svarbiau vokiškumo idėja negu žmoniškumo; tuo jie skiriasi nuo anglų ir prancūzų, kurie yra ne vien patriotai, bet ir humanistai⁴⁷. Taigi J.Gobis antisemitizmą sieja su nacionalizmu, kuris čia priešpriešinamas. Nacionalizmą krikščionys demokratai taip pat kritikavo dėl idėjinio miglotumo. Toliau autorius išvardija pagrindines antisemitizmo nuostatas ir jas įvertina: „Nacionalsocialistai kaltina žydus tuo, kad: 1) jie vadovauja pasaulinei masonerijai, kuri laimėjo 1914–1918 m. kare ir sutrukdė Vokietijai būti pasaulio valdytoja, 2) žydai vadovauja III internacionalui ir per marksizmą demoralizuoja vokiečius, 3) žydai skleidžia pacifizmą ir tuo slopina „tauriosios“ vokiečių rasės savisaugos instinktą, 4) žydai kalti, kad Vokietijoje socialinis nelygumas toks aštrus ir 5) žydai sukėlė 1918 m. revoliuciją, nuvertę jų kaizerį ir pasirašę Versalio taikos sutartį, kuri vokiečius be galo išvedusi ir nuskriaudusi. <...> Visos tautos kaltinti negalima ir žydų negalima laikyti visų nelaimių priežastimi. Nereikia įrodinėti, jog antisemitiška neapykanta ir persekiojimai yra nesuderinami su Kristaus mokslu ir, be to, demoralizuojamai veikia žydų psichiką. Kaip mažuma, žydai negali smurto atremti smurtu ir todėl ginasi kitokiomis priemonėmis. Pagaliau hitlerininkai taip griežtai nusistatė prieš žydus tik dėl to, kad rengia savo tautą karui. Žydai karo nenori; žydo dvasia labiau linkusi į skepticizmą ir juo nudažytą humaniškumą, negu į militarinį heroizmą. Žydo dvasia yra talmudiškos mokyklos išauklėta, todėl žydas yra individualistas, jis neranda džiaugsmo susilieję su mase, karo rikiuotė ir karo maršai jo nežavi ir nevilioja. Fašistiškai valstybei žydas negali būti palankus, nes tokia valstybė priešinga žmogaus „aš“, kuri žydas visuomet brangina. Žydo dvasia – liberališka ir pacifistiška, tuo tarpu hitlerizmas yra prieš liberalizmą ir pacifizmą“⁴⁸. Šis žydų „talmudiškos dvasios“ apibūdinimas rodo krikščionių demokratų požiūrį į vertybes.

Dėl tautininkų antisemitizmo. Kalbėdami apie tautininkų antisemitizmą katalikiškosios spaudos autoriai stengėsi būti atsargūs, nors ir neišvengdavo nepavartoję gana piktų žodžių. Analizuodami antisemitizmo problemą apskritai, krikščionys demokratai pabrėždavo ne tai, kokie yra žydai, bet tai, kokie žydai nėra (kitais tariant, kaip žydai yra šmeižiami). Kritikuodami „Lietuvos aido“ publikacijas, „Ryto“ autoriai jungiasi su „Žydų

⁴⁷ J.Gobis, Antisemitizmas Vokietijoje, *Rytas*, 1933, Nr. 74(2630), p. 1.

⁴⁸ Ten pat.

balso“ leidiniu ir pareiškia, jog „Lietuvos aidas“, drauge ir tautininkai, nuolat tik ir iešką progos papriekaištauti žydams *ad personam*, užuot atsakę į priekaištus *ad rem*. Kalbama apie tai, jog tautininkai mato žydus ten, kur jų ir nėra, kaip antai anglų „Observer“ redaktoriaus Gerwino atveju (Hitleriui atėjus į valdžią jis ėmė iš jo interviu), kuriam „Lietuvos aidas“ prikišo, kad jis esąs „neišmanėlis žydas“. Toks priekaištas sulaukė stiprios „Ryto“ reakcijos – buvo atsakyta, kad Gerwinas nėra žydas, o itin išsilavinęs anglų ministras ir Britų enciklopedijos vyr. redaktorius⁴⁹. Šiuo atveju anglų „žydo“ pavyzdžiu demonstruojama tautininkų „antisemitinė logika“ turėjo aiškų ideologinį leitmotyvą: jeigu, pasak krikščionių demokratų, tautininkai propaguoja fašistines ir nacistines idėjas, jie ir turi būti bent iš dalies antisemitai. Žydai šiuo atveju turėtų būti tarsi „antisemitinės logikos“ (*žydiškumas*, tautininkų nuomone, gali būti žmogui kaip priekaištas) aukos, galinčios padėti krikščionims demokratams bent jų ideologinėje kovoje. Šis žydu įvaizdžio apibūdinimas bene geriausiai pateiktas „Ryto“ straipsnyje, kur aprašoma 1929 m. rugpjūčio 1–2 d. nakties pogromas Slabadoje (daugiausia Jurbarko ir Skerdyklos gatvėse, t.y. prie pat Kauno II nuovados policijos sargybos būdelės)⁵⁰, taip pat 1932 m. teismo procesas (kad teismą vykdo tos pačios tautininkų valdžios kontroliuojama institucija, „Rytui“ nesutrukdo atsargiai kaltinti antisemitizmu tautininkų kuriamą „naująją“ tvarką). Straipsnio autorius nurodo, jog pogromą rengė ir jame dalyvavo ne tik paprasti išsišokėliai, bet ir Šaulių sąjungos nariai (tautininkų satelitai), kurie buvo ginkluoti ir dėvėjo uniformas. Minimimi Urbanas, Dirsė, Bučinskas, Girdziejauskas, Ramanauskas, Zubrickas, Ališauskas, Tamoševičius, Ivoška, Brūzgas, Gedvila, Plukta, Raškauskas... Pabrėžiama, jog antisemitiniai ekscesai buvę ne atsitiktiniai, bet kruopščiai suplanuoti ir turėję politinių tikslų: „Tai nebuvo paprasti chuliganai <...>, bet atstovai, pasistengę suardyti tarp lietuvių ir žydu vienybę, – rašo „Ryto“ autorius“⁵¹. Šie atstovai ironiškai vadinami „naujaisiais patriotais“⁵². Naujosios tvarkos politika ne tik demokratiją paneigė, bet ir paskatino žemuosius tautos jausmus, kurių išraiška ir esąs antisemitizmas⁵³. Jau trečia-

⁴⁹ Net žydai stebisi „L.A.“ logika, *Rytas*, 1933, Nr. 117(2673), p. 2.

⁵⁰ Slabados ekscesų byla. Ką pasakoja liudininkai, *Rytas*, 1935, Nr. 99(2375), p. 2.

⁵¹ Slabados ekscesininkų byla pasibaigė, *Rytas*, 1932, Nr.100(2376), p. 2.

⁵² Jie, pasak „Ryto“ autoriaus, savo antisemitizmą dangstė kova su žydišku komunizmu, nors Slabadoje niekas jokių demonstracijų neorganizavo. Taip pat rašoma, jog asmenys su šaulių uniformomis tikrino Slabadoje piliečių pasus ir, nustatę asmens tautybę, žmogų arba paleisdavo (lietuvi), arba žiauriai sumušdavo (žydą). Žr. Slabados ekscesininkų byla pasibaigė, *Rytas*, 1932, Nr. 100(2376), p. 2.

⁵³ Ten pat.

me straipsnyje atskleidžiamos ir smulkesnės Vilijampolės žydų mušimo detalės. Rašoma, jog visiškai pasyvios negausios policijos akivaizdoje civiliai ir šaulių uniforma „apsirengusių ir ginkluotų revolveriais, šautuvais bei lazdomis žmonių, pasiskirsčiusių grupėmis po du, tris ir daugiau, buvo sulaikomi praeiviai, išimtinai žydų tautos piliečiai ir apmušami kumštėmis, tikrinant kai kurių jų dokumentus (žydo tautybė buvo nustatoma pagal paso duomenis)“⁵⁴. Aprašydami minimą epizodą, „Ryto“ autoriai visų pirma siekė pagrįsti savo nuomonę, jog nacių ir fašistų ideologijos Lietuvai yra pražūtingos, nes prieštaraudamos krikščioniškosios demokratijos principams sėja tautinę nesantaiką, griaua visuomenę iš vidaus. Tokios mintys buvo skiriamos būtent ketvirtojo dešimtmečio pradžios skaitytojui, kuris jau buvo gana gerai informuotas apie nacių pažiūras žydų atžvilgiu. Tuo tarpu 1929 m. pogromas, kurį iš dalies galėjo vykdyti ir „suvilkęjė“ šauliai (radikalioji voldemarininkų organizacija „Geležinis vilkas“ Lietuvos Šaulių sąjungą laikė „suvilkęjusia“, t.y. ypač lojalia radikalioms voldemarininkų idėjoms), buvo ankstesnio politinio laikotarpio padarinys, laikotarpio, kuris faktiškai baigėsi 1929 m. **A.Smetonai** pakeitus ministrą pirmininką **A.Voldemarą** nuosaikesniu **J.Tūbeliu**.

Dėl lietuvių verslininkų antisemitizmo. Katalikiškoji spauda lietuvių verslininkų veiklai skyrė mažiau dėmesio negu juos rėmę tautininkai. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje krikščionys demokratai stengėsi plačiau informuoti visuomenę apie naują lietuvių verslininkų judėjimą, matyt, patys nelabai suvokdami šio judėjimo esmę; verslininkai buvo vadinami keistu *verslamonininkų* vardu. Tačiau pamažu šio judėjimo pobūdis aiškėjo – judėjimas buvo nukreiptas prieš Lietuvos tautines mažumas ir visų pirma prieš žydus. „Ryto“ autoriai iš pat pradžių suprato verslininkų nuogąstavimus, mat Klaipėdos vokiečiai visaip diskriminavo lietuvių verslininkus⁵⁵ (tiek krikščionių demokratų, tiek tautininkų, tiek lietuvių verslininkų požiūris į Lietuvos vokiečių nacionalistinę tapatybę sutapo). Taip pat pritardami tam, jog įvairiais verslais turi užsiimti daugiau lietuvių⁵⁶, krikščionys demokratai verslininkų antisemitizmui oficialiai nepritarė ir iš jo atvirai šaipėsi; stengėsi įrodyti, jog žydų išstūmimas iš prekybos gali sukelti dar didesnių ekonominių problemų (taip atsitiko Žagarėje dėl to, kad po karo iš Rusijos

⁵⁴ Slabados ekscesų bylos motyvuotas sprendimas, *Rytas*, 1932, Nr. 127(2403), p. 6.

⁵⁵ Lietuvių verslininkų suvažiavimas, *Rytas*, 1931, Nr. 94(2140), p. 1.

⁵⁶ Lietuvių verslamonininkų suvažiavimas. Lietuvoje beveik visas biznis svetimųjų rankose, *Rytas*, 1931, Nr. 93(2139), p. 1; Jaunieji lietuviai prekybininkai, *Rytas*, 1932, Nr. 148(2424), p. 2; Pr.**Stanaitis**, Lietuvių verslininkų žiniai, *Rytas*, 1933, Nr. 12(2568), p. 2.

negrįžo dauguma žydų amatininkų ir pirklių, o ir atvykusieji vėliau ta veikla nesivertė. Prekyba ir pramonė apskritai buvo sunaikinta. Anot P. Mažylio, krizė tęsėsi ir 1927–1929 m.⁵⁷). Kaip minėta, tautininkai rėmė verslininkus. Aprašydami lietuvių verslininkų sueigas, „Ryto“ publicistai visados primindavo aktyvų tautininkų vaidmenį jose. Taip pat buvo pabrėžiama, jog Lietuvos valdančioji politinė srovė remia ne tik verslininkų judėjimą, bet ir jų antisemitizmą. Tas judėjimas suniekino (Sajungos pirmininko Palovinsko kalboje) net Vytautą Didįjį – verslininkai koneveikė žymų Lietuvos valdovą už tai, kad jis į Lietuvą parsikvietė žydus⁵⁸. Tokius pareiškimus girdėjęs tautininkų generalinis sekretorius V. Rastenis (pats antisemitiniais straipsniais pagarsėjęs „Lietuvos aide“), esą niekaip nereagavo. Pasak „Ryto“ autoriaus, tautininkų atstovai tyliai pritarė ne tik akibrokštui Vytauto atžvilgiu, bet ir teiginiams, jog dėl antisemitinių išpuolių kalti patys Lietuvos žydai, kurie savo alaus ir kitų sindikatų bei urmo sandėlių veikla bando lietuvių kantrybę⁵⁹. Reikšdamas savo pasipiktinimą tokiais lietuvių verslininkų ir tautininkų antisemitiniais pareiškimais, „Ryto“ autorius net palygina „Lietuvos aidą“ su antisemitiniu laikraščiu „Lietuvio žodis“ (jame kitokių straipsnių beveik nebūdavo), nors nurodo, jog pirmasis yra mažiau antisemitinis⁶⁰.

Galima teigti, jog katalikiškoji spauda nepraleisdavo nė mažiausios progos pabrėžti tautininkų palaikomų lietuvių verslininkų antisemitizmo apraiškų. Tai tarsi tapo krikščionių demokratų sudėtine kontrpropagandos dalimi – radus progą parodyti, kad tautininkai ir jų palaikomos grupės klaidingai supranta lietuvių. Kalbėdami apie verslininkus antisemitizmo klausimą krikščionys demokratai bandė gvildinti jų organizacijos skilimo kontekste. Šiai problemai skirtų kelių straipsnių serijoje visur pradėdama nuo to, jog lietuviai verslininkai savo eilinio 1933 m. suvažiavimo metu neleido žydams (svečiams, žurnalistams) dalyvauti jo darbe. Už tai buvo 17, prieš – 12. Vienas žydų spaudos atstovas net buvo apkultas ir išmestas į jėgą⁶¹. Šis epizodas toliau aprašomo verslininkų skilimo kontekste tampa gana reikšmingas. Jis tarsi paverčiamas kone svarbiausia to skilimo priežastimi. Jau kitame straipsnyje teigiama, kad skilimas įvyko dėl to, jog verslininkų Centro valdyba „nuėjo“ su politinėmis grupėmis (visų pirma tautininkų), pakluso jų ideologiniams ir propagandiniams interesams, kurių vienas ir yra tau-

⁵⁷ P. Mažylius, Žagarės prekybos ir pramonės istoriniai bruožai, *Rytas*, 1932, Nr. 44(2320), p. 6.

⁵⁸ Lietuvių verslininkų kongresas, *Rytas*, Nr. 229 (2785), 1933, p. 2.

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Ten pat.

⁶¹ Verslininkų sąjunga suskilo, *Rytas*, Nr. 18 (2574), 1933, p. 2.

tinės nesantaikos ir antisemitizmo kurstymas⁶². Toliau kalbama, jog Šlepvaičiaus grupės pagrindu bus kuriama nauja Lietuvių verslininkų sąjunga, tačiau tam esą nepakanka tvirto pagrindo – valdžios palaikymo⁶³. Valdžios, kuriai, pasak krikščionių demokratų, su antisemitizmo priešinininkais nepakeliui. Krikščionys demokratai patys tarsi bando palaikyti kitataučių atžvilgiu geranoriškai nusiteikusius verslininkus ir tai daro gana savotiškai, t.y. spausdina Lietuvos žydų ekonominių sąjungų pareiškimą. Ar žydų atstovų pareiškimai galėjo būti sudėtinė pačių krikščionių demokratų retorikos ar požiūrio į žydus dalis? Atsakymas galėtų būti ir teigiamas, nes krikščionių demokratų ideologai rėmėsi tik tokiu žydų požiūriu, kuris atitiko jų svarbiausius tikslus (kaip ir tautininkai, kurių propaganda naudojo B. Zilberio publikacijomis „Lietuvos aide“): šiuo atveju tikslas buvo kova su tautininkų remiamais verslininkais. Taigi kokios idėjos pateikiamos minėtame žydų pareiškime? „Sąryšy su kilusia spaudoj polemika dėl lietuvių ir žydų ekonominių santykių, – rašo žydų organizacijų atstovai⁶⁴, – žydų ekonominės sąjungos randa reikalo viešai pareikšti:

Jokia žydų ekonominė sąjunga, joks visuomenės veikėjas ir joks spaudos organas niekad nepropagavo ekonominio atsiskyrimo.

Žydų ekonominės sąjungos visuomet siekė ir yra pasirengusios bendradarbiauti su lietuvių ekonominėmis sąjungomis bendrajam krašto labui.

Kviečiame visus piliečius ir spaudos organus sudaryti visiško pasitikėjimo atmosferą tarp visų bendrosios tėvynės luomų ir tautybių“⁶⁵.

Šis pareiškimas gerai parodo kelis žydų požiūrio aspektus, kurie neturėjo prieštarauti krikščionių demokratų oficialiajai nuostatai. Pirmasis aspektas – žydai nevengia bendradarbiauti su lietuviais, kitaip tariant, jų neignoruoja, o tai buvo vienas svarbesnių lietuvių verslininkų argumentų, siekiant skelbti žydų verslo boikotą Lietuvoje. Paneigiamas ir antras argumentas, jog žydai sąmoningai žlugdą Lietuvą. Čia teigiama, jog Lietuvos žydai siekia to paties tikslo kaip ir lietuviai, t.y. krašto klestėjimo. Paskutinis, trečias aspektas rodo žydų pasiryžimą kurti pasitikėjimo atmosferą spaudoje, kad būtų pasiektos anksčiau minėtos nuostatos, kurios tiesiogiai siejasi su verslininkų propagauta ir tautininkų iš dalies palaikyta žydų verslo boikoto

⁶² J.J., Verslininkų grupės susirinkimas, *Rytas*, Nr. 33 (2589), 1933, p. 2.

⁶³ Ten pat.

⁶⁴ „Ryte“ spausdinamą pareiškimą pasirašė: Lietuvos prekybinių įmonių savininkų sąjunga; Lietuvos pramonininkų ir fabrikantų draugija; Miškų pramonininkų ir prekėjų sąjunga Lietuvoje; Lietuvos smulkiųjų pirklių centralinė sąjunga; Kauno miesto ir jo priemiesčių smulkiųjų pirklių detalistų sąjunga; Lietuvos suvienyta amatininkų sąjunga.

⁶⁵ Lietuvos žydų ekonominių sąjungų pareiškimas, *Rytas*, 1933, Nr. 69(2625), p. 7.

nuostata. Tuo tarpu krikščionys demokratai visiškai atmetė boikoto idėją, kaip nepriimtina katalikiškajai Lietuvai. Tuo tikslu beveik greta žydų pareiškimo spausdinamos kelios publikacijos iš nacistinės Vokietijos, kur žydų boikotas jau buvo valstybinės politikos dalis 1933 m. **Hitleriui** tapus faktiniu jos vadovu. Ši Vokietijos politika, su nedviprasmiškomis užuominomis į Lietuvos valdžios politikos pobūdį, smerkiama, nurodomas jos neperspektyvumas ir žalingumas, nes pagaliau gali kilti didžiulis viso pasaulio gerai konsoliduotų žydų pasipriešinimas⁶⁶. Antra vertus, tokį antisemitinį boikotą pasmerkė ir didžiausias krikščionių demokratų dvasinis autoritetas – Romos popiežius⁶⁷.

Tai, jog kalbos apie neigiamus antisemitizmo padarinius Vokietijai nėra tušti žodžiai, „Ryto“ autoriai mėgina įtikinti ir Lietuvos žydų pavyzdžiu, kurių aktyvus vaidmuo boikotuojant vokiškas prekes (tokia nuostata buvo paskelbta 1933 m. balandžio mėn.) davė rezultatų, t.y. buvę užsakymai iš Vokietijos buvo anuliuoti⁶⁸. Nors tokie Lietuvos žydų veiksmai jokio poveikio pačiai Vokietijos ekonomikai greičiausiai neturėjo, tačiau jie svarbūs Lietuvos žydų įvaizdžio požiūriu, nes jam suteikta gana svarbi charakteristika – Lietuvos žydai integrali ir solidari pasaulio žydų bendruomenės dalis.

Šios žydų boikoto problemos kontekste lietuviai verslininkai, kurie visas pastangas dėjo, kad Lietuvos žydai galiausiai būtų išstumti iš verslų, krikščionių demokratų retorikoje tarsi netiesiogiai tampa nacionalistinės tautininkų (kurie dar vadinti „quasi patentuotais patriotais“, pretenduojančiais į tai, jog tik jie tesuprantą tautos valią ir jos reikalus) politikos avangardu Lietuvoje. Šios politikos siejimas su Vokietijos situacija turėjo nedviprasmiškai parodyti tos visuomenę demoralizuojančios politikos vektorius kryptį⁶⁹.

Dėl krikščionių demokratų antisemitizmo. Tiek sintetine **S.Šalkauskio** ir **A.Maceinos** pažiūrų sistema paremta krikščionių demokratų ideologija, tiek oficiali pozicija spaudoje antisemitizmą atmetė kaip nesuderinamą ir su Bažnyčios, ir su krikščioniškosios demokratijos pasaulėžiūra. Vis dėlto būtų klaidinga manyti, jog katalikiškosios visuomenės politinio sparno pa-

⁶⁶ Žydų boikoto Vokietijoje smulki programa. Žydai prašo Hindenburgo užtarimo, *Rytas*, 1933, Nr. 73(2629), p. 2; Dėl žydų, *Rytas*, 1933, Nr. 74(2630), p. 2; Žydai kreipėsi į Tautų Sąjungą, *Rytas*, 1933, Nr. 77(2633), p. 1; Kaip praėjo žydų boikoto diena Vokietijoje, *Rytas*, 1933, Nr. 77(2633), p. 2;

⁶⁷ Popiežius pasisakys prieš persekiojimą, *Rytas*, 1933, Nr. 85(2641), p. 1.

⁶⁸ Prekyba ir pramonė, *Rytas*, 1933, Nr. 110(2666), p. 3.

⁶⁹ Nacionalizmas ir visuomenės dorovė, *Rytas*, 1933, Nr. 101(2657), p. 1.

žiūros šiuo klausimu buvo visiškai vienodos. Taigi ar galima kalbėti apie krikščionių demokratų ideologinės srovės bent dalinį antisemitizmą? Apie tai reikia kalbėti dviem aspektais: 1) tai sąlygiškai negausūs antisemitizmu „dvelkiantys“ pareiškimai spaudoje, kur žydai minimi arba tik tarp kita ko, arba tiesiogiai neįvardijami; 2) katalikiškosios visuomenės atstovų nevieši pareiškimai, kuriuos gana operatyviai registravo Lietuvos saugumo departamento biuleteniai. Čia neblogai matyti tam tikras krikščionių demokratų požiūrio į Lietuvos žydus dvilypumas – gerokai aiškesnė cezūra tarp oficialios ir neoficialios krikščionių demokratų pozicijos (kitaip negu tautininkų, kai oficiali ir neoficiali pozicija skyrėsi mažiau). Galima prisiminti istoriko S.Sužiedėlio cituojamą tariamai Z.Ivinskio pareiškimą ateitininkų sueigoje 1938 m. Jame buvę teigiamai atsiliepiama apie rasinių klausimų sprendimą nacistinėje Vokietijoje. Tačiau, deja, istorikas nepamini, jog šio pareiškimo Z.Ivinskis atsižadėjo savo kreipimesi į Lietuvos saugumo vadovybę teigdamas, jog antisemitinio turinio pareiškimas buvęs ne jo⁷⁰, bet kitų ateitininkų⁷¹. O jis, kalbėdamas apie teigiamas nacizmo puses, tik esą priešpriešino ten „planingai ir energingai vykdomą tautinį ir valstybinį darbą su bloga šiuo požiūriu tautininkų valdomos Lietuvos situacija“⁷². Taip pat galima paminėti dar 1931 m. rugpjūčio 18 d. Dusetų krikščionių demokratų jaunuo- menės („Pavasarininkų“) susirinkime pasakytas klieriko S.Pranckūno mintis apie „žydų-masonų Lietuvos valdymo grėsmę“, kurio tikslas „kiršinti katalikus su tautininkų vyriausybe“, „naikinti Katalikų Bažnyčią“, „plėsti anarchiją“⁷³. Šie epizodai – tai keli pavieniai atvejai, kurie nesuteikia pagrindo kaltinti krikščionis demokratus antisemitizmu.

Vis dėlto pavieniai antisemitizmo atvejai arba veikiau nežymios jo apraiškos kildavo ne tik privačiuose pokalbiuose ar sueigose. Pastoviai antisemitizmą smerkiančių ir krikščioniškosios demokratijos ideologijos motyvuotų pareiškimų fone viešai reikštos ir kitokio pobūdžio idėjos, kur galima atsekti antisemitizmo bruožų. Nors tokių būta negausiai, tačiau dėl objektyvumo jas paminėti būtina. Šios prieš „svetimąjį elementą“ nukreiptos idėjos

⁷⁰ Turint omeny Z.Ivinskio dienoraštyje pareikštas savikritiškas mintis, jo teiginiais iš dalies yra pagrindo abejoti. Plačiau žr. Z.Ivinskio pastabos sau pačiam, LVBR, Zenonas Ivinskis. Saviaukla ir valios ugdymas, I. 2; Taip pat žr. Nebeišlaikė – apsakymo pradžia, LVBR, Atsiminimai (išrašas iš dienoraščio) iš 1919 m. Raštai niekur nespausdinti, I. 9.

⁷¹ Valstybės saugumo departamento biuletenis Nr. 2, Kaunas, 1939 m. sausio 4 d. Krikščionys demokratai. Dr. Z.Ivinskis atitaiso savo kalbą, LCVA, f. 378, a. 10, b. 186, I t., 1 d., I. 7–8.

⁷² Ten pat, I. 8.

⁷³ Kriminalinės policijos IV rajono Biuletenis 48 Nr. Ukmergė, 1931 m. rugpjūčio 19 d., LCVA, f. 378, a. 3, b. 534, I. 25.

buvo gana artimos tautininkų autorių išsakytoms mintims. Čia taip pat daug dėmesio teko moralinei bei ekonominei Lietuvos krizei, kurią esą skatina kitataučiai, ypač žydai. Akcentuota, jog jie ne tik kontroliuoja Lietuvos pinigus, bet ir visoje Laisvės alėjoje bei kitose Kauno gatvėse pristeigė emigracijos kontorų ir šiaip biurų, o jų tikslas – „transportuoti mūsų piliečių pinigus į užsienį“⁷⁴. Ši pilietiškumo samprata turi stiprų etniškumo aspektą, t.y. čia kaip piliečiai suprantami visų pirma lietuviai, tuo tarpu kiti (žydai ar kiti nelietuviai) arba išvis „nepiliečiai“, arba piliečiai tik „nominaliai“, tą savo pilietybę naudojantys siekti „kenksmingų“ tikslų. Apie šį „kenkimą“ autorius rašo pateikdamas „faktų“ apie valstybės ir savivaldybės įstaigas: „Svetimųjų daug mūsų valstybės ir savivaldybės įstaigose: kas nežino jų mūsų universitete, atskirose ministerijose, valst. teatre, kriminalinėj policijoj“⁷⁵. Žodžiu, eskaluojama mintis apie Lietuvos institucijų kontrolę, kurią atlieka „priešiška“ ir „tautiškai svetimi elementai“.

Vis dėlto kalbant apie krikščionių demokratų antisemitizmą, kitaip negu tautininkų atveju, negalima jo laikyti dideliu šešėliu, galinčiu užgožti visą tą pozityvų turinį, kuriuo buvo persmelkta krikščionių demokratų spaudos retorika XX a. ketvirtajame dešimtmetyje.

Išvados. Aptarus Lietuvos krikščionių demokratų požiūrį į žydus, galima teigti, jog XX a. ketvirtajame dešimtmetyje jiems nebuvo būdingas antisemitizmas. Atvirkščiai, krikščionys demokratai aktyviai priešinosi autoritarizmo ir antisemitizmo tendencijoms Lietuvoje ir viešais svarstymais apie dvasines vertybes bei žydų tautinę kultūrą siekė užkirsti joms kelią. Be abejonės, čia egzistavo stiprus politinės kovos su A.Smetonos valdymu elementas, tačiau negalima nuvertinti to pozityvaus idėjinio prado, kuris formavosi katalikiškosios spaudos puslapiuose. Šiuo požiūriu iškeltas žydų tautinis susipratimas, paremtas religingumo primatu, buvo svarbus krikščionių demokratų argumentas, mėginant įkūnyti savo tautinės valstybės viziją, kurioje religijai, religiniam auklėjimui būtų skiriama kur kas daugiau vietos, negu tai darė A.Smetonos režimas, nors jis taip pat pasisakydavo už krikščioniškąsias vertybes. Greta pozityvių žydų tautinės kultūros elementų akcentavimo, savo spaudoje krikščionys demokratai aktyviai kėlė lietuvių visuomenės, taip pat pačių tautininkų, lietuvių verslininkų antisemitizmo klausimą.

⁷⁴ N.J., Svetimųjų įtaka, *Rytas*, 1933, Nr. 4(2560), p. 1.

⁷⁵ Ten pat.

Visa tai leidžia teigti, jog ketvirtojo dešimtmečio krikščionių demokratų retorikos niekaip negalima susieti su antisemitizmo židinio Lietuvoje įvaizdžiu, kuris neretai jiems priskiriamas dėl įvykių 1941 m. birželio mėn. Jų pasaulėžiūra, drauge ir viešai deklaruotas požiūris į žydų tautinę mažumą neturėjo tiesioginio ryšio su tragiška holokausto pradžia Lietuvoje. Nepaisant to, atskiri šios politinės grupės atstovai ar net ideologai (A. Maceina) holokausto įvykiuose dalyvavo, tačiau jų motyvacija mažai ką bendra turėjo su tomis idėjomis ar dvasinėmis vertybėmis, kurias skleidė krikščionių demokratų spaudos autoriai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje.

Įteikta 2004 m. gegužės mėn.

THE VIEWS OF THE LITHUANIAN CHRISTIAN DEMOCRATS TOWARD JEWS IN THE 1930s

Bernaras [Ivanovas](#)

Summary

In the period between the World Wars in Lithuania the Lithuanian Christian Democratic Party was one of the most influential political groups which had a clear ideology. Intellectuals of that time (Stasys [Šalkauskis](#), Antanas [Maceina](#), Mykolas [Krupavičius](#)) contributed considerably to its founding. This ideology laid the foundation for forming the views of the Lithuanian Christian Democrats toward national minorities, first of all toward the Jews of Lithuania. Christian values determined a quite positive evaluation of the spiritual and social life of the Jews in the Christian Democratic press. Authors representing the official views of the Christian Democrats were concerned with the problems of nationalism and anti-Semitism. In regard to these problems a clearly negative position was formulated, especially about the nationalism in the 1930s of the ruling tautininkai (nationalists) as well as about the anti-Semitism of businessmen. The spokesmen of the Christian Democrats carefully avoided making statements for which the shadow of anti-Semitism could be cast. This provides a basis for declaring that the events of June 1941 and their anti-Semitic aspirations, frequently equated by historians with Christian Democratic activists, did not have any direct ties with the official world view and orientation of values of the Lithuanian Christian Democrats in the period between the wars.

